

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	Johannes Boekholt (1656-1693) / J.B.H. Alblas.
Auteur(s)	Alblas, J.B.H.
In	<i>Figuren en thema's van de Nadere Reformatie</i> / J.B.H. Alblas ... [et al.]; dl 3. (Rotterdam, Lindenberg, 1993), p. 87-97.
Copyright	2007 / J.B.H. Alblas Lindenberg Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.06.15; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B98014260

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

JOHANNES BOEKHOLT (1656-1693)

J.B.H. Alblas

De verbreiding van het gedachtengoed van de Nadere Reformatie is niet goed denkbaar zonder de werkzaamheid, inzet en toewijding van uitgevers en boekverkopers. Samen met een aantal in verschillende periodes en in verschillende delen van het land werkzame collega's heeft de Amsterdamse uitgever Johannes Boekholt in niet onaanzienlijke mate het gezicht van de beweging bepaald.

De belangrijkste auteur uit het fonds van Boekholt was Jacobus Koelman. De Amsterdamse uitgever publiceerde dertien van Koelmans geschriften en tien van diens vertalingen uit het Engels. Hij was ook de eerste in ons land die werk van John Owen op de markt bracht en hij gaf geschriften van Richard Baxter en van andere Engelse stichtelijke schrijvers in het Nederlands uit. Maar hij was vooral de man die John Bunyan heeft geïntroduceerd door diens beroemdste werken kort na verschijnen in Engeland hier te lande uit te brengen.

1. Levensloop

Jan Baltense (Boekholt) vestigde zich in het begin van de jaren dertig van de zeventiende eeuw in Amsterdam. Hij gaf op dat hij afkomstig was uit Meppen. Waarschijnlijk hebben de Boekholts dus Duitse wortels. Jan Baltense, de grootvader van Johannes Boekholt, werkte in Amsterdam als schoenmaker en als bierdrager. Een van zijn vier kinderen was Baltus Jansen (Boekholt). Vanaf ongeveer 1660 noemt deze zich Baltus Boekholt en sinds die tijd voegt ook zijn vader die achternaam aan zijn oorspronkelijke naam toe.

Het valt niet precies te zeggen wanneer Johannes Boekholt werd geboren, maar we weten wel dat hij op Paaszon­dag 16 april 1656 in de Oude Kerk in Amsterdam werd gedoopt. Net als de meeste van zijn zeven broers en zusters kreeg hij een bijbelse voornaam. Dat was niet ongebruikelijk in die tijd in gereformeerde kringen.

Van de eerste twintig jaar van zijn leven weten we verder niets. Maar uit de Amsterdamse trouwboeken kunnen we opmaken dat hij in april 1679 vanuit zijn ouderlijk huis aan de Leidsestraat trouwde met Maria Wiltis van de Prinsengracht. Bovendien geven die boeken aan dat hij op dat moment net als zijn vader al werkzaam was als boekverkoper en uitgever. Vanaf het allereerste begin had Johannes zijn winkel in de Gapersteeg, een van de nauwe straatjes die de Kalverstraat met het Rokin verbinden. De Gapersteeg lag vlakbij de toenmalige Beurs, in een drukke buurt, rijk aan potentiële klanten. Johannes Boekholt was dan ook niet de enige die zich als uitgever en boekhandelaar in die buurt had gevestigd.

Het adres Gapersteeg is op de titelpagina's van al zijn uitgaven te vinden. We komen het ook tegen in de begraafboeken: 'den 7 oktob[er] [1693]: een man, johannes boekholt, boekverkooper, komt uyt de gaper steegh', en 'den 6 novemb[er] [1694]: een vrou', maria wiltis, wed: johannes boekholt, boekverkooper, komt uyt de gaper steegh'. Maria

en Johannes waren nog geen veertig toen ze stierven. Ze zijn allebei begraven in de nabijgelegen Nieuwezijds Kapel.

Uit wat hij Sara Maria, de enige van zijn zes kinderen die hem overleefde, naliet, blijkt dat Johannes bij zijn dood een vermogend man was. Met zijn jongere broer Abraham, die ook boekverkoper was geworden, liep het minder goed af. Na werkzaam te zijn geweest in Amsterdam, Workum en opnieuw Amsterdam, werd hij daar in 1700 failliet verklaard. Vader Baltus en zijn zoons Johannes en Abraham waren niet alleen door familiebanden verbonden. In het vervolg van dit artikel zullen ook hun onderlinge zakelijke betrekkingen aan de orde komen.

2. Uitgever en boekverkoper

Johannes Boekholt was niet de eerste uitgever die de zaak van het gereformeerd Piëtisme en van de Nadere Reformatie was toegedaan en die zich speciaal toelegde op het uitgeven van in het Nederlands vertaalde geschriften van Engelse en Schotse puriteinen. Al in het begin van de zeventiende eeuw speelde Jan Evertsz Cloppenburg in Amsterdam een belangrijke rol bij de verspreiding van het werk van William Perkins en William Cowper. En voor die eerste periode dient ook de naam van de Dordtse uitgever Fr. Boels te worden genoemd.

Rond het midden van de eeuw leveren onder andere Samuel van Harinkhouk uit Bolsward en Abraham van Laren uit Vlissingen een wezenlijke bijdrage. Maar de grote man in de tweede eeuwhelft is de Amsterdammer Johannes van Someren. Naast hem vermelden we nog zijn Utrechtse collega's Johannes Ribbius en Juriaen van Poolsum.

Bij de uitgevers en boekverkopers die net als Johannes Boekholt rond 1680 begonnen, zijn de Rotterdammer Reinier van Doesburg en Gerardus Borstius uit Amsterdam opvallende namen.

Al met een van zijn eerste publikaties vestigde Boekholt de aandacht op zich als een uitgever die zich wilde inzetten voor de Nadere Reformatie. Het portret van Jacobus Koelman, dat hij in 1679 op de markt bracht, kan moeilijk anders worden verstaan. De uitgave van dit portret is ook om een aantal andere redenen interessant. Ze markeert het begin van de samenwerking tussen Boekholt en de belangrijkste auteur uit zijn fonds, Jacobus Koelman. Ze was ook het eerste resultaat van het contact tussen onze uitgever en zijn voornaamste illustrator, Jan Luyken, die met name het in vertaling door Boekholt op de Nederlandse markt gebrachte werk van John Bunyan voor hem illustreerde. En het portret van Koelman zegt ook iets over Boekholts klanten en over zijn zakelijk inzicht. Wie geen geld had om schilderijen te kopen, kon een paar gravures aan de muur hangen. Zoals men ten tijde van de Reformatie traktaten kocht met het portret van Luther, zo nam men anderhalve eeuw later de gelegenheid te baat om zich een portret aan te schaffen van de omstreden theoloog Jacobus Koelman, die zich recentelijk in Amsterdam had gevestigd. Boekholt zag scherp dat er voldoende belangstelling voor Koelman bestond om de uitgave van het portret ook zakelijk gezien aantrekkelijk te maken en hij begreep dat het vooral bij de bezoekers van Koelmans Amsterdamse conventikels gerede aftrek zou vinden.

Koelman gaf bij Boekholt niet minder dan dertien werken uit en daarnaast nog eens tien vertalingen uit het Engels. Tot het einde van Koelmans verblijf in Amsterdam in 1691

zou Boekholt zijn belangrijkste uitgever blijven. Boekholt was daarmee zijn derde en tevens laatste uitgever van belang. Henrick Versteegh uit Utrecht en Abraham van Laren uit Vlissingen waren zijn voorgangers. Maar Versteegh had van Koelman alleen maar vertalingen uitgebracht en Van Laren meer vertalingen dan oorspronkelijk werk.

Naast enkele herdrukken van door Koelman vertaalde werken van John Brown, William Guthrie en Robert MacWard gaf Boekholt in zijn beginjaren ook een aantal zakelijk gezien veilige herdrukken uit van in kringen van de Nadere Reformatie gevestigde namen als Willem Sluiter, Willem Teellinck en Jodocus van Lodensteyn.

In 1683 gaf Boekholt voor het eerst eigen werk van Koelman uit, het eerste van twee tegen de labadisten gerichte werken. Twee jaar later zag het monumentale werk over de sabbat het licht. Verder verscheen in 1687 bijvoorbeeld nog het derde en laatste deel van Samuel Rutherfords *Brieven*, vertaald door Koelman. In de laatste jaren van Boekholts loopbaan kwamen Koelmans twee boeken tegen Balthasar Bekkers *Betoverde Weereld* nog uit.

Een ander actueel geschrift was Wilhelmus à Brakels *De Heere Jesus Christus voor de Alleene ende Souveraine Koninck over Sijne Kerke* (1688). Deze preek werd in het jaar van uitgave verschillende keren door Boekholt herdrukt.

Het spreekt bijna vanzelf dat hij ook preken van anderen en prekenbundels uitgaf. Maar ook een aantal werken in de 'ars moriendi'-traditie maakt deel uit van het fonds. Ik noem Charles Drelincourts *Vertrouwingen der Geloovige Ziele tegen de Verschrinkingen des Doodts* en het door Johannes Boekholt zelf geschreven *Den Weg des Levens door de Overdenkinge des Doots*. Dit boekje is deels ook een biografie, dat wil zeggen, het bevat korte stukjes over het leven en de dood van een aantal godvruchtige mensen. Dit soort biografie, de spirituele biografie genoemd, vormt met de daaraan verwante spirituele autobiografie een opvallend element in Boekholts fonds.

Voor het eerste aanhangsel bij William Guthries *Des Christens Groot Interest* (1669) had Koelman 32 korte spirituele autobiografiën vertaald. In het tweede aanhangsel (1672) vinden we twaalf spirituele biografiën en de spirituele autobiografie van Mattheüs du Bois, het onderwerp van een ander artikel in deze bundel. In een derde aanhangsel (1680), bij de eerste door Boekholt uitgebrachte editie van Guthries werk, staan vier biografiën, met als meest opvallende Koelmans beschrijving van het leven van de Schotse hervormer John Knox. Koelman vertaalde ook spirituele biografiën van vroegbekeerde en jonggestorven kinderen. Ze waren bedoeld voor de godsdienstige opvoeding van kinderen en ze zijn te vinden in *De Pligten der Ouders in Kinderen voor Godt op te Voeden*, waarvan de tweede druk in 1684 bij Boekholt het licht zag. De belangrijkste spirituele autobiografie uit zijn fonds is zonder twijfel de bekeringsgeschiedenis van John Bunyan, *Grace Abounding to the Chief of Sinners*, waarvan de Nederlandse vertaling in 1689 op de markt kwam.

Van de ongeveer 125 titels die Boekholt en zijn weduwe tussen 1679 en 1695 uitgaven, zijn ongeveer veertig vertalingen uit het Engels. John Bunyan is de voornaamste Engelse auteur in het fonds. Vier jaar na de eerste Engelse editie van 1678 verscheen er al een Nederlandse vertaling van *The Pilgrim's Progress* bij Boekholt. Het was ook de allereerste keer dat er werk van Bunyan in een andere taal werd uitgebracht. Net als in Engeland vond *Eens Christens Reyse* gretig aftrek, in vijf jaar verschenen er evenzoveel drukken

bij Boekholt. *Het Leven en Sterven van Mr. Quaadt* (1683) werd ook twee keer herdrukt. Van *Den Heyligen Oorlogh* (1685) verscheen maar één druk. En dat is ook het geval met *Komst en Welkomst tot Christus* en met *Overvloedige Genade*, die in 1689 in één band onder de titel *De Tedere Ingewanden van Christi Liefde* op de markt kwamen. In alle gevallen is de naam van de vertaler onbekend.

Het is niet duidelijk waarom Boekholt na 1689 geen nieuwe titels van de populaire Bunyan meer heeft uitgegeven. Dat er geen herdrukken kwamen van de vijf titels die hij al had uitgebracht, laat zich wat gemakkelijker verklaren. Boekholt had in 1684 van de Staten van Holland en West Friesland een privilege gekregen dat hem voor de duur van vijftien jaar in die provincies het alleenrecht gaf op het uitgeven van Bunyans werk. Maar dat privilege gold niet buiten dat gebied. In Utrecht bij voorbeeld konden uitgevers dus rustig hun gang gaan met Bunyan. En dat deden ze ook. Van de eerste drie door Boekholt uitgebrachte titels verschenen daar diverse herdrukken.

Niet alleen bij de introductie en de verspreiding van Bunyans werk in het Nederlands speelde Johannes Boekholt een belangrijke rol. Hij was ook betrokken bij de eerste Franse en Duitse vertalingen daarvan. Naar de eerste Franse uitgave van *Eens Christens Reyse*, in 1685 door Boekholt op de markt gebracht, bestond in Amsterdam duidelijk vraag door de stroom hugenoten die na de herroeping van het Edict van Nantes Frankrijk begonnen te verlaten. Net als de Franse uitgave van Bunyans bekendste boek zijn ook de eerste Duitse vertalingen daarvan en die van *Het Leven en Sterven van Mr. Quaadt* op de Nederlandse uitgaven gebaseerd. Maar in tegenstelling tot de genoemde Franse uitgave verschenen ze niet bij Boekholt, maar in Duitsland.

Evenals het werk van John Bunyan was ook dat van John Owen vóór Boekholts bemoeienis met hem nog nooit in Nederland uitgegeven. Hij gaf geen dogmatisch werk van hem uit en geen bijbelcommentaren, maar drie stichtelijke titels: *De Dodinge der Sonde* (1683), *De Inwonende Zonde* (1687) en *De Natuur en Kragt der Verzoeking* (1692). De namen van de vertalers zijn onbekend.

Rond de tijd dat Boekholt John Owen in Nederland introduceerde, moet hij ook met de gedachte hebben gespeeld werk van Richard Baxter in het Nederlands te gaan uitgeven. Baxter, een omstreden theoloog, op wie bijvoorbeeld Owen en Koelman nogal wat hadden aan te merken, was een van de meest produktieve schrijvers van zijn tijd in Engeland. Volgens eigen schatting had hij ongeveer 125 boeken geschreven. Met Bunyan en Owen had Boekholt de handen helemaal vrij gehad, maar met Baxter lag het wat moeilijker. Er was al werk van hem verschenen in ons land. En dat waren niet de minst populaire titels geweest. Toch waagde Boekholt het er op. In 1682 publiceerde hij *Heyligh of Huychelaer* en een jaar later *Een Heilig of een Beest*. Dat waren in Engeland geen verkoopsuccessen geweest en ook bij Boekholt verkochten ze maar matig. In elk geval werden ze niet herdrukt, ook na Boekholt niet.

Dat Boekholt er op bleef azen om, als de gelegenheid zich voordeed, een populaire Baxter-titel uit te geven, blijkt uit zijn herdruk van *De Stemme Godts Roepende de Sondaers tot Bekeeringe* (1686), in Engeland waarschijnlijk het meest geliefde bekeringsstraktaat van de hele zeventiende eeuw. Anders dan bij Bunyan en Owen zijn de namen van de vertalers van Baxters werk in een aantal gevallen wel bekend. Zo was *De Stemme Godts*

bij voorbeeld vertaald door J.A. Zaunslifer, predikant in Oostzaan. Maar van de twee titels die Boekholt in 1682 en 1683 had uitgebracht, zijn de vertalers niet bekend.

Bunyan, Baxter en Owen zijn de bekendste Engelse auteurs in het fonds. Maar een aantal anderen verdienen op zijn minst even te worden vermeld. Van elk van hen publiceerde Boekholt de eerste druk van een van hun boeken. Van Vavasor Powell, bevriend met Owen en Bunyan, gaf hij in 1682 *Goddelycke Liefde* uit. Robert Fleming Sr., die Robert MacWard opvolgde als predikant van de Schotse kerk in Rotterdam, is de auteur van *Josuaas Zalige Verkiezing* (1684), een eigenaardig geval, want de Nederlandse vertaling verscheen eerder dan de Engelse uitgave. Thomas Shepard, die in toenemende mate te lijden had van de activiteiten van de latere aartsbisschop Laud, verliet zijn vaderland en behoorde tot de eerste generatie kolonisten in Cambridge, Massachusetts. Boekholt gaf in 1686 van hem *De Gezonde Gelovige* uit. Matthew Mead was een van de vele predikanten die na het herstel van de monarchie in 1660, toen de zeer anglicaanse Karel II de troon besteeg, naar Nederland vluchtte. Van hem gaf Boekholt in 1687 *De Bijna Christen Ontdekt* uit. En ook dat was een merkwaardig geval. Van het boekje was namelijk vier jaar eerder in Utrecht al een vertaling verschenen van de hand van Samuel Bor. Boekholt, die in die tijd met zijn eigen vertaling bezig was, had daar lucht van gekregen, of in elk geval zijn vertaler. Die had daarop besloten zijn manuscript terug te trekken. Maar zodra de Utrechtse editie was uitverkocht, nam Boekholt weer contact op met zijn vertaler en kwam de Amsterdamse uitgave alsnog op de markt.

In Boekholts activiteiten als boekverkoper zit in grote lijnen hetzelfde patroon als in zijn werkzaamheden als uitgever. In totaal zijn er in de Gapersteeg meer dan 100 uitgaven te koop geweest die hij niet zelf had uitgebracht. Ook bij die uitgaven is het aandeel van Jacobus Koelman, als schrijver, vertaler of anderszins, weer opvallend groot. Maar het aantal vertalingen uit het Engels is slechts half zo groot als het aantal door hem zelf uitgegeven vertalingen uit die taal.

Wanneer een werk dat bij Boekholt te koop was, niet meer leverbaar was, zorgde Boekholt soms zelf voor een herdruk. Dat is bijvoorbeeld het geval met Koelmans *De Pligten der Ouders* (1684) Toen de van een collega overgenomen voorraad van de eerste druk uitgeput raakte, besloot Boekholt het boek opnieuw uit te geven. Soms was een werk gedeeltelijk bij hem te koop en gaf hij zelf de rest uit. De *Brieven* van de Schot Samuel Rutherford zijn daarvan een voorbeeld. De eerste twee delen waren elders uitgegeven, maar wel bij Boekholt te koop, en hij gaf in 1687 het derde en laatste deel zelf uit. Het kwam ook voor dat er in de Gapersteeg een elders gepubliceerde titel van een auteur te koop was en dat Boekholt dan een tweede werk van die auteur op de markt bracht. Of, omgekeerd, hij had een bepaalde titel uitgegeven en enige tijd later konden zijn klanten dan bij hem een tweede elders gedrukte titel van dezelfde schrijver vinden.

3. Relaties met andere uitgevers

Johannes Boekholt heeft met een aantal collega's in en buiten Amsterdam meer dan vluchtige contacten onderhouden. Zijn vader Baltus was een van hen. Anders dan bij zijn zoon vormden vertalingen uit het Engels geen zwaartepunt in diens fonds en liggen veel van zijn uitgaven op het gebied van de wereldlijke literatuur. Zo bracht hij een Neder-

landse editie van Cervantes' *Don Quichot* uit en droeg daar zelfs een gedicht aan bij over de illustere daden van de dappere ridder.

Een van de uitgaven van zijn vader die Johannes waarschijnlijk heeft verkocht is 't *Recht Vernieuwde Paradijs-hofken* van J. Arndt, de eerste belangrijke vertegenwoordiger van het Duitse lutherse Piëtisme. Baltus bracht er in 1675 en in 1681 Nederlandse uitgaven van uit met veertien kleine gravures. Het aardige van die illustraties is dat Johannes het merendeel ervan gebruikt heeft voor de drie vroegste drukken van Bunyans *Eens Christens Reyse* (1682-1683). Maar misschien is het nog aardiger te weten dat die zelfde illustraties teruggaan op *De Lusthof des Gemoets* van Jan Philipsz. Schabaelje, zoals P. Visser in zijn *Broeders in de Geest* heeft aangetoond.

Het fonds van Johannes' broer Abraham leek veel op dat van zijn vader. Door de aard van het fonds van Johannes bleven ook zijn contacten met zijn broer beperkt tot theologische en stichtelijke uitgaven. Een aantal titels uit diens fonds is aantoonbaar te eniger tijd ook in de Gapersteeg te krijgen geweest. Bij de publikatie van Rutherfords *Brieven* hebben de broers zelfs samengewerkt. Toen Johannes in 1687 het derde deel uitbracht, was er ook behoefte aan een nieuwe druk van het eerste deel. Misschien had Johannes het te druk met andere uitgaven om ook nog op korte termijn een nieuwe editie daarvan van de persen te kunnen laten rollen, of misschien hebben hij en Abraham de taken gewoon verdeeld, we weten het niet, maar in elk geval verscheen er bij Abraham Boekholt in hetzelfde jaar een herdruk van het eerste deel.

Soms komt het nogal onbegrijpelijk voor dat een titel uit Abrahams fonds niet bij Johannes te krijgen is geweest. Dat is bijvoorbeeld het geval met R. Bernards *Het Menschen-Eyland*, waarvan Abraham in 1687 een tweede druk liet verschijnen. Het boekje wordt vaak als een voorloper van Bunyans *Eens Christens Reyse* beschouwd en het zou derhalve bij de klanten van Johannes waarschijnlijk wel in de smaak zijn gevallen. Abraham Boekholt was ook enige tijd in het Friese Workum actief en van de daar uitgebrachte titels zijn er eveneens een paar in de Amsterdamse Gapersteeg te koop geweest.

Het voornaamste aspect van Boekholts contacten met zijn Amsterdamse collega Gerbrandt Schagen betrof een conflict over de publikatie van het werk van Willem Sluiter, een van de gevestigde namen binnen de Nadere Reformatie. Beiden hadden al een aantal Sluiter-titels het licht doen zien, toen Schagen een privilege verwierf voor het uitgeven van diens werk. Boekholt liet zich daar niet veel aan gelegen liggen, hij vond dat hij ook alle recht had om Sluiter uit te geven. Schagen waarschuwde hem, mondeling en schriftelijk, maar hij was onvermurwbaar.

Buiten Amsterdam waren Willem Clerck uit Utrecht en Reinier van Doesburg uit Rotterdam Boekholts belangrijkste contacten. Met hen en met zijn Amsterdamse collega Mercy Browning onderhield hij geregelde betrekkingen.

In 1677 adverteerde Mercy Browning in de *Oprechte Haerlemse Courant* dat er een aantal werken van Jacobus Koelman bij haar te krijgen waren. Een jaar later was het door Koelman vertaalde en in Rotterdam uitgegeven *Ettelijcke Gronden van de Christelijcke Religie* van de Schot Hugh Binning bij haar te koop. Gezien haar betrokkenheid bij Koelmans werk is het heel goed mogelijk dat Boekholt via Mercy Browning, die haar winkel vlakbij de zijne had, rond die tijd met Koelman in contact is gekomen.

Mercy Browning was na de dood van haar tweede man in 1672 voor zichzelf begonnen en was vooral geïnteresseerd in Engelse geschriften en in uit het Engels vertaalde werken. Ze onderhield betrekkingen met Nathaniel Ponder in Londen, uitgever van onder andere John Bunyan en John Owen. Ze ontving regelmatig partijen boeken uit Engeland en het is niet ondenkbaar dat Boekholt voor zijn vertalingen gebruik maakte van via haar verkregen exemplaren van het werk van bij voorbeeld die zelfde Owen en Bunyan.

In 1680 werkten Boekholt en Mercy Browning aantoonbaar samen bij de uitgave van Mattheüs du Bois' *Godts Wonderwerck*. Eind 1679 was de catalogus van de bibliotheek van wijlen John Brown, die in Rotterdam geveild zou worden, in Amsterdam bij Mercy Browning te koop geweest. Het hoeft geen verbazing te wekken dat Boekholt, die het jaar daarop een herdruk zou uitbrengen van Browns *Christus de Wegh*, nog niet als verkooppunt fungeerde. Hij was net begonnen dat jaar. Maar na de dood van Willem Clerck in 1686 fungeert Boekholt wel als zodanig, samen met Mercy Browning. Indirect wijst misschien het contact tussen Boekholt en de Leeuwarder uitgever Hero Nauta ook op samenwerking met Mercy Browning. In 1691 verkocht Boekholt de door Nauta uitgebrachte editie van de eerste twee boeken van Balthasar Bekkers *Betoverde Weereld*. Een jaar later was Nauta's tweede druk van Bekkers *Ondersoek van de Betekeninge der Kometen* in de Gapersteeg te vinden. Omdat Nauta en aantal jaren daarvoor soortgelijke contacten met Mercy Browning had onderhouden, zijn Boekholt en Nauta mogelijk via haar met elkaar in aanraking gekomen.

Net als Johannes Boekholt kunnen Willem Clerck, die tussen 1660 en 1684 in Utrecht actief was, en diens weduwe, die de zaak nog tot 1703 voortzette, met recht uitgevers van de Nadere Reformatie genoemd worden. Utrecht was een belangrijk centrum van de beweging en Clerck ontwikkelde zich tot een belangrijk secundair vertegenwoordiger ter plaatse.

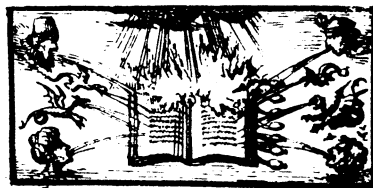
Al in 1681 waren er bij Clerck twee uitgaven van Johannes Boekholt te koop en vier jaar later werken Clercks weduwe, Van Doesburg in Rotterdam en G. Hoogslag in Leeuwarden met hem samen bij de verspreiding van Koelmans volumineuze *Het Dispuut en de Historie, mitsgaders de Praktijke van den Sabbath*. Op zijn beurt verkocht Boekholt ook uitgaven van W. Clerck. Naast werk van de Schotten James Durham en David Dickson waren dat in ieder geval een aantal titels van Jacobus Koelman

D E
Warebekeeringe,
ONTDECKENDE
Het klein getal der ware
Geloefige.

Ende de groote moeyelijckheydt der Salighmakende bekeeringe.

Verto-
nende	}	1 Datter een Godt is , ende dat dese Godt seer heerlijck is.
		2 Dat Godt den mensch in een ghelucksaligen staet geschapen heeft.
		3 Dat des Menschen elende is door den val.
		4 Dat Christus alleen de Verlosser is door prijs.
		5 Datter weynighe saligh werden ende dat met moeyte.
		6 Dat des Menschen verderf is van hem selven.

Door **T H O. S H E P P A R D.**
Apt het Engels vertaelt door
J A N T H O B I A S S E N

Sermo dei ignis in extinguibilibus.

Tot ROTTERDAM,
By REINIER van DOESBURG, Boekver-
kooper inde Waarhey. 1696

en één van Jodocus van Lodensteyn, van wie Clerck en zijn weduwe verschillende boeken publiceerden. In 1676 kwam bij voorbeeld diens *Uytspanningen* op de markt en drie jaar later de tweede druk daarvan. Voor een veel duurdere uitgave met muziek werkte Clerck in 1681 met Boekholt samen. Twee jaar daarna deden ze dat nog een keer voor de vierde druk en na Boekholts dood in 1693 volgt er nog een gezamenlijke uitgave van de twee weduwen.

De laatste uitgever met wie Boekholt geregelde contacten onderhield is de Rotterdammer Reinier van Doesburg. Met auteurs als John Owen, Matthew Mead, Jodocus van Lodensteyn, D. le Roy en W à Brakel in zijn fonds functioneerde ook hij duidelijk binnen het kader van de Nadere Reformatie. In sommige opzichten doet de bijdrage van de laatste denken aan de rol van Jacobus Koelman in het fonds van Boekholt. Die gaf bij voorbeeld een portret van Koelman uit en Van Doesburg bracht een portret van W. à Brakel op de markt. Bij Boekholt verschenen twee geschriften tegen Jean de Labadie; Koelman had ze geschreven. Bij Van Doesburg verscheen er één; de auteur was W. à Brakel.

Al in 1684 werken Boekholt en zijn Rotterdamse collega samen bij de uitgave van Koelmans *Res Judicata*. Twee jaar later waren ze beiden betrokken bij de publikatie van twee andere Koelman-titels. Het wekt enige verbazing dat er bij Boekholt maar één Van Doesburg-uitgave te koop is geweest, terwijl er omgekeerd in Rotterdam verschillende Boekholt-titels te krijgen zijn geweest, vooral nadat Boekholt en zijn vrouw waren overleden. Het ging toen om enkele tientallen titels. Mogelijk heeft Van Doesburg de hele resterende oplage van bepaalde titels opgekocht. Afgaand op wat hij met een vijftal Amsterdamse uitgaven heeft gedaan, is dat zelfs waarschijnlijk. In 1696 bracht hij die vijf boekjes opnieuw op de markt met een nieuwe titelpagina van hemzelf en na die van Boekholt verwijderd te hebben. Maar dat laatste is kennelijk niet altijd even nauwkeurig gebeurd, want in sommige exemplaren is nog steeds een Amsterdamse titelpagina te vinden. Twee van de vijf werkjes waren alleen maar te koop geweest bij Boekholt: het eerste deel van Rutherford's *Brieven* en Thomas Shepards *De Ware Bekeeringe*. Van dat laatste boekje had W. Clerck in 1683 een editie uitgebracht. Die uitgave was bij Boekholt te koop geweest en op zijn beurt bracht Van Doesburg het boekje in 1696 opnieuw op de markt, met een nieuwe titelpagina en na in dit geval de Utrechtse van 1683 verwijderd te hebben. De vijf in 1696 opnieuw uitgebrachte titels hebben allemaal hetzelfde door Jan Luyken ontworpen drukkersmerk op de titelpagina. We zien een bijbel met zeven zegels. Door de kracht van lichtstralen uit de hemel staat het boek in brand. Twee vliegende draken ter weerszijde proberen tevergeefs het vuur te blussen. En vier mensenhoofden in de vier hoeken proberen hetzelfde te doen. Ze symboliseren het Jodendom, de Islam, het heidendom en het atheïsme. Het onderschrift luidt: 'sermo dei ignis inextinguibilis' (=Gods Woord is een onuitblusbaar vuur).

4. Geschriften

Evenals zijn vader heeft Johannes Boekholt niet alleen werk van anderen uitgegeven, hij heeft zelf ook geschreven. Zijn geschriften verschillen inhoudelijk sterk van die van zijn vader, maar misschien heeft hij zijn schrijftalent toch wel van hem geërfd. Hij schreef twee bundels religieuze gedichten, een religieuze embleembundel, een eveneens religieus prozawerk, een gedicht over de Rijn en een lofdicht op de ouderdom. Maar zelfs de

laatste twee geschriften hebben een sterk religieuze toonzetting. En het spreekt bijna vanzelf dat hij wat hij geschreven had ook zelf uitgaf.

Boekholt schreef niet voor een elite. Integendeel, hij maakte zijn religieuze gedichten bij voorbeeld voor mensen die zijn geloof en ervaringen deelden en daarmee plaatste hij zich in de traditie van Sluiter en Van Lodensteyn, twee schrijvers uit zijn fonds. Zijn gedichten waren bedoeld om door gewone mensen gezongen en gelezen te worden, thuis of in het conventikel. Niet in de kerk, want daar zong men alleen maar psalmen, in de berijming van Datheen.

Boekholt publiceerde zijn eerste bundel al in 1679. *Zielsklachten, Lofzangen en Aendachtige Meditatien op Verscheyde Stoffen uyt Gods H. Woord* is het werk van een jonge man en een van zijn eerste publicaties als uitgever. De meeste van de vijftig gedichten in de bundel zijn liederen, waarvoor hij bestaande melodieën en versvormen gebruikte. Net

als Van Lodensteyn maakte hij gebruik van wereldlijke melodieën, maar hij doet dat toch in veel mindere mate. Zoals de titelpagina aangeeft, bestaat de bundel uit drie delen. De eerste en grootste afdeling, 'Zielsklachten', opent met twee lofzangen op Gods vrije genade en de verlossing van de zondaar uit zijn ongelukkige staat. De meeste teksten in deze afdeling gaan over de ziel en haar droeve staat, haar hartstochtelijk verlangen naar Jezus, en haar strijd tegen de duivel en het vlees. In een van de gedichten spreekt Jezus middels de bekende aan het Hooglied ontleende beeldspraak als de troostende bruidegom de ziel, zijn bruid, toe.

De teksten van de tweede en derde afdeling zijn gering in aantal. Die van de derde, de 'aendachtige meditatien', zijn ongeveer gelijk aan het Oude en het Nieuwe Testament ontleend. Een aantal daarvan had ook in de eerste afdeling kunnen staan, zoals bijvoorbeeld 'Suchtinge tot Godt. Over eenige versen van Psalm 42'. De bundel bevat ook twee actuele gedichten. De aanleiding voor het

ZIELS-KLACHTEN, LOF-ZANGEN,

En

A E N D A C H T I G E
M E D I T A T I E N

Op verscheyde Stoffen

Uyt Gods H. Woord.

Door

JOHANNES BOECKHOLT,

Maer de rechtveerdige sullen sich verblijden, sy sullen van vreughden opspringen voort Gods aengesichte, ende van blijdschap vrooylijk zijn, Psalm 68:4.

A M S T E R D A M,

By **JOHANNES BOECKHOLT**, Boekverkooper. in de Gaper-steegh, by de Beurs. 1679.

eerste is waarschijnlijk geweest de recente afzetting van Jacobus Koelman als predikant. Want boven het gedicht staat te lezen dat het was geschreven 'by voorval in het onderdrucken van mijn bysonderen Vriendt J.K.'. De laatste woorden wijzen er waarschijnlijk op dat Boekholt en Koelman elkaar in 1679 al persoonlijk kenden. Mogelijk geven die woorden zelfs aan dat Koelman een bijzondere rol heeft gespeeld in Boekholts geestelijke ontwikkeling. Het tweede actuele gedicht gaat over de onderdrukking en vervolging van Schotse gelovigen. Een jaar eerder had Koelman daar in een pamflet de aandacht op gevestigd en het is heel goed mogelijk dat Boekholt zich door dat geschrift heeft laten inspireren.

Negen jaar na *Zielsklachten* gaf Johannes Boekholt zijn tweede bundel uit. In het voorwoord geeft hij openlijk toe dat er nogal wat jeugdige onvolkomenheden aan zijn eersteeling hadden gekleefd. Maar God had het werk gezegend en dat had hem aangemoedigd een tweede bundel te schrijven en uit te geven. Net als bij de eerste was het Boekholts doel zijn medemensen te stichten en, vooral, God te verheerlijken. Alleen de titel al, *Uytspanningen*, verraadt de invloed en het voorbeeld van J. van Lodensteyn. De bundel bestaat evenals de eerste uit drie delen: 'een korte uytbreiding over het Hoogelied van den koning Zalomon; en eenige Psalmen (...) Waar in de eyge woorden van de Text, (...) Neffens nog eenige andere Geestelyke Rymstoffen'.

Boekholts parafrase van het Hoogelied bestaat voornamelijk uit een dialoog in tienregelige strofen tussen Jezus, de bruidegom, en de ziel, zijn bruid. De bewerking is evenals het Hoogelied zelf in acht hoofdstukken verdeeld. Om een indruk te geven van de manier waarop Boekholt met de tekst van de Statenvertaling omgaat, volgen hier het eerste stuk van Hoogelied 1:3 en Boekholts bewerking daarvan:

Uw oliën zijn goed tot reuk, (...)

Uw Ool'ie die zijn goet,
Voor 't zuchtende gemoed'
Haer ruek gaat zich versprey'en,
Soo dat mijn ziele hygt,
Tot zy die lieflijk krygt,
Die 't hert dan komt verblyen.

Het bijzondere aan Boekholts berijming van dertien psalmen, het tweede deel van de bundel, is dat hij alle woorden van de tekst in de Statenvertaling gebruikt en daaraan eigen woorden toevoegt. Die toevoegingen zijn cursief gedrukt. Versvorm en rijm zijn ontleend aan de berijming van Datheen. De derde afdeling van *Uytspanningen* bestaat uit veertien teksten die inhoudelijk grote verwantschap vertonen met die van de eerste en laatste afdeling van Boekholts eerste bundel uit 1679. Naast de drie genoemde afdelingen bevat de tweede bundel ook nog een aantal epigrammen. De inspiratie daarvoor komt waarschijnlijk van J. van Lodensteyn, die er verscheidene had opgenomen in zijn *Uytspanningen* (1676).

Boekholts derde bundel is een embleembundel: 't *Geopende en Bereidwillige Herte na den Heere Jesus* (1693). In formeel opzicht doet de bundel aan Jan Luykens *Jezus en de Ziel* (1678) denken. Maar interessanter is misschien dat dertien van de vijftien emblemata oorspronkelijk zijn ontleend aan een bundel uit de wereld van de Contrareformatie: *Schola Cordis* van Benedictus van Haeften. Boekholt had deze roomse emblemata al eerder

gebruikt in *De Harder van de Goede Nacht* (1684) van Juan de Palafox y Mendoza, maar daarin hadden ze niet als emblemata gefungeerd. Het waren niet meer dan plaatjes bij de tekst geweest. Inhoudelijk trok Boekholt de lijn van zijn eerste twee bundels door. De belangrijkste onderwerpen bleven het gesprek tussen Jezus en de ziel en de nietigheid van de mens tegenover Gods algenoegzaamheid. Dat Boekholt ook een flink aantal liederen in zijn laatste bundel heeft opgenomen, wijst eveneens op de thematische continuïteit van zijn drie bundels.

De titel van Boekholts enige prozageschrift luidt: *Den Weg des Levens door de Overdenkinge des Doots* (1688). Het is het enige van zijn geschriften dat later herdrukt is en handelt over de manier waarop de mens zich tijdens zijn leven dient voor te bereiden op de dood. Maar omdat er ook voorbeelden en gedachten in staan van vrome mensen, bevat het eveneens elementen van de spirituele biografie. De tekst is in acht stukken verdeeld. Een daarvan handelt over het gebed als gepaste voorbereiding op de dood. De openingszin van het eerste stuk zet meteen de toon voor het hele werk: 'De Overdenkingen des Doots, is een van de voornaamste Plichten van een Christen, (...).

Dat Boekholt zich liever in versvorm uitte dan in proza, maakt zelfs zijn enige prozawerk duidelijk: in een bijvoegsel vinden we ongeveer twintig teksten in dichtvorm. *Den Weg des Levens* eindigt met een prozafragment van dertig min of meer onafhankelijke gedachten die bij elkaar worden gehouden door de titel 'Een Christens Hemel op der Aarden'. De laatste gedachten vormen een passend besluit van het hele boek: '29. De doot zich gedurig voor oogen te stellen. 30. Veel te denken aan de doot, eeuwigheit, hel, heerlykheit, en oordeel.'

5. Betekenis

Als schrijver leverde Johannes Boekholt een bescheiden bijdrage aan de zaak van de Nadere Reformatie. Zijn rol als secundaire vertegenwoordiger van die beweging in zijn hoedanigheid van uitgever en boekverkoper is van veel groter belang geweest. Door hem hebben ontelbaren kennis kunnen nemen van het gedachtengoed van belangrijke representanten van de Nadere Reformatie en van het Engelse Puritanisme. Hij is een van die secundaire representanten, wier bijdrage door kwaliteit en kwantiteit van meer gewicht is geweest dan die van bijvoorbeeld een schrijver die als primaire vertegenwoordiger maar één of twee niet zo belangrijke titels op zijn naam heeft staan. In de internationale context van het gereformeerd Piëtisme heeft Boekholt wezenlijk bijgedragen aan de verbreiding van het werk van Engelse en Schotse auteurs in de Republiek gedurende het laatste kwart van de zeventiende eeuw.

Literatuur

J.B.H. Alblas, *Johannes Boekholt (1656-1693). The First Dutch Publisher of John Bunyan and Other English Authors*, Nieuwkoop 1987.

VERANTWOORDING VAN DE ILLUSTRATIES

pagina 17: Iconographisch Bureau, 's-Gravenhage

pagina 23: Dr. C. Steenblokbibliotheek, Gouda

pagina 35: Iconographisch Bureau, 's-Gravenhage

pagina 39: Particuliere boekencollectie van W.J. op 't Hof

pagina 46: Iconographisch Bureau, 's-Gravenhage

pagina 47: Iconographisch Bureau, 's-Gravenhage

pagina 51: Particuliere boekencollectie van W.J. op 't Hof

pagina 61: Stedelijk Museum 't Dr. Coopmanshûs, Franeker

pagina 71: *100 Portretten van godgeleerden in Nederland uit de 16e, 17e, 18e eeuw*,
Houten/Utrecht 1982

pagina 75: Particuliere boekencollectie van W.J. op 't Hof

pagina 85: Bibliotheek van de Vrije Universiteit, Amsterdam

pagina 93: Bibliotheek van de Vrije Universiteit, Amsterdam

pagina 95: Amsterdams Historisch Museum

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN

- Aa, A.J. van der: 55
Abels, P.H.A.M.: 54, 82
Abernethy, J.: 84
Adrichem, J.J. van: 18, 19
Albertsz., O.: 51
Alblas, J.B.H.: 5, 6, 15, 83, 86, 87, 97
Alstedius, I.H.: 49
Altius, G.: 49
Ames(ius), G.: 49, 56, 65, 67, 69, 70, 82, 85
Anthonii, P.: 48
Apelles: 50
Aratus: 49
Arents, I.: 49
Arentsz., A.: 51
Aretius, B.: 49
Aristoteles: 50
Arndt, J.: 92
Arnold, G.: 62
Athanasius: 38
Augustinus: 65
Baar, M. de: 55
Bachiler, S.: 37, 41
Baelde, H.: 34
Baggaers, S.: 72
Balde, M.: 12
Balduinus, F.: 49
Baltense, J.: zie Boekholt, Jan
Barlaeus, C.: 57
Bastingius, J.: 34
Baumann, E.D.: 57
Baxter, R.: 87, 90, 91
Bayly, L.: 49, 52, 85
Beck, D.: 16
Beecke, R. van der: 50
Beeckman, I.: 70, 82
Beek, P. van: 55, 68
Bekker, B.: 89, 93
Berchorius, P.: 49
Berger, V.: 22
Bergerus, J.: 10
Bernard van Clairvaux: 65, 85
Bernard, R.: 92
Bessæus, P.: 49
Beverwijck, J. van: 52, 57
Beza, T.: 32
Bie, J.P. de: 81
Binning, H.: 92
Bleyswyck, D.E. van: 15, 16
Blok, P.J.: 9, 82
Boanst., P.: 28
Bodel Nijenhuis, J.F.: 9
Boeckholt, A. van: 48
Boeckholt, M. van: 45
Boekholt, A.: 88, 92
Boekholt, B.: 87, 91, 92
Boekholt, Jan: 87
Boekholt, Johannes: 6-8, 15, 16, 84, 86-97
Boekholt, S.M.: 88
Boels, F.: 88
Bogardt, I. uyt den: 49
Bogermannus, J.: 49
Bois, M. du sr.: 83, 84
Bois, M. du jr.: 5, 7, 83-86, 89, 93
Bois, M. du (kleinkind): 84
Boitet, R.: 15-17, 26
Bokelman, C.: 43
Bol, S.: 9
Bolton, R.: 84
Boogaard, M.T. uit den: 81
Boom, H. ten: 82
Boone, A.T.: 20, 81
Booth, E.: 10
Bor, S.: 91
Borstius, G.: 88
Bos, P.J.: 82
Bosse, P. van den: 9
Braeckel, F. van: 51
Brakel, T. à: 58, 68
Brakel, W. à: 8, 89, 94
Brandt, G.: 13, 82
Brentius, I.: 49
Briels, J.G.C.A.: 15, 23
Brienen, T.: 5, 9, 12, 69, 82
Brienem, A. à: 48
Broecherus, F.: 49
Broeyer, F.G.M.: 10
Brown, J.: 89, 93

- Browning, M.: 84, 92
Bruyn, G. de: 58
Bucanus, G.: 49
Bucerus, G.: 34, 37
Bulæus, I.: 49
Bunyan, J.: 15, 85-93, 97
Burman, C.: 58
Burs, M.: 77
Busæus, I.: 49
Buxtorf, J.: 59, 60
Buys, J.: 51
Caland, F.: 9
Calvijn, J.: 38, 49, 66, 85
Cartwrightus, T.: 49
Casmannus, O.: 49
Cats, J.: 49, 52
Cervantes: 92
Chemnitius, M.: 49
Cleaver, R.: 34
Clerck, W.: 92-94
Cloeting, J.A.: 15, 16, 18, 23, 29
Cloppenburg, J.E.: 88
Cloppenburgh, E.: 52
Coccejus, J.: 60
Coenen, C.: 44
Comes, N.: 49
Condewijn, J.: 48
Conradi, H.: 44, 49
Cornelii, A.: zie Croese
Corsman, W.: 38
Costerus, F.: 49
Costius, C.: 44
Cowper, W.: 49, 88
Crans, P.: 50
Croese, A.C.: 7, 9, 15, 16, 18, 29, 30
Crops, M.: 83, 84
Crouse, C.: 51
Cruusaerts, M.: 31
Cuchlinus, J.: 44
Cuperus, W.: zie Cowper, W.
Dam, C. van: 22
Dam, G. van: 22
Dam, L. van: 22
Damman, E.: 45
Damman, S.: 45
Dammius, N.: 22
Danæus, L.: 49
Dapper, J.: 48
Dathenus, P.: 28, 95, 96
Deckerus, J.J.: 65
Dedem, H. van: 50
Dentus, A.: 49
Descartes, R.: 56
Deursen, A.T. van: 10, 13
Dibbetius, H.: 44
Dickson, D.: 93
Dieterici, C.: 49
Dioscorides: 49
Dirks, A.: 83
Dod, J.: 34
Doesburg, R. van: 88, 92-94
Donckeel, G.: 48
Drelincourt, C.: 89
Duker, A.C.: 11, 13, 55, 57, 58
Duren, E. van: 45
Duren, J. van: 45
Durham, J.: 93
Dijck, D.: 49
Ekelius, J.: 44
Ekeris, J. van: 20, 81
Elborough, J.: 70
Emmius, W.: 44
End, G. van den: 82
Engelberts, W.J.M.: 81, 82
Epimenides: 49
Erasmus: 78
Essenius, A.: 58
Eusebius: 28, 85
Eversdijk, W.: 85
Ewolts, H.: 51
Fabricius, S.: 49
Fabritius, H.: 48
Faukelius, H.: 49, 77
Fenacolijs, J.: 21
Fesselius, D.: 49
Firmin, G.: 85
Fischerus, C.: 49
Flaccus Illyricus: 49
Fleming, R.: 91
Focanus, J.: 15
Fockema Andreae, S.J.: 56
Fodineus, L.: 22
Forbes, J.: 70
Forsterus, I.: 49
Foxe, J.: 84
Frank-Van Westrienen, A.: 59

- Franzius, W.: 49
Frederici, E.: 11
Frederik Hendrik: 33, 57, 76
Frijhoff, W.: 56
Gansnebbe, H.: 48
Gataker, T.: 36, 40
Geiger, M.: 60
Gelinck, H.: 48
Gerhardi, I.: 49
Gernler, L.: 59, 60, 62
Gerritszoon, J.: 50
Gesnerus, S.: 49
Goeters, W.: 55, 68, 82
Goethem, P. van: 9
Gomarus, F.: 10
Goularts, S.: 49
Graafland, C.: 42, 57, 81, 82
Granatensis, L.: 49
Graswinckel, J.J.: 7, 16-18, 29
Greenon, M.A.: zie Grijs, M.
Greenwood: 49
Grevenstein, J.: 45
Grevius, J.: 11
Gribius, P.: 70
Groenendijk, L.F.: 9, 12, 67, 82
Groenhuis, G.: 53, 54
Groot, A. de: 42, 57
Grijs, M.: 69
Gualterus, R.: 49
Guggisberg, H.: 59
Gutberleth, H.: 49
Guthrie, W.: 84, 89
Haar, J. van der: 16, 39, 52, 82
Haeften, B. van: 96
Haer, R. van: 50
Haexbergen, M. van: 45
Hagedoorn, J.: 45
Hagius, I.: 12, 25
Hall, J.: 53, 85
Hanius, J.: 48
Harf, E. van: 55
Harinkhouk, S. van: 88
Hasius, A.: 44
Heerman, F.: 83, 84
Hemert, G. van: 48
Hemmingius, N.: 49
Heppe, H.: 55, 82
Herbert, G.: 85
Hertogius, A.: 49
Heurnius, J.: 10
Hexham, H.: 18
Hissinck, G.: 48
Hof, W.J. op 't: 5, 7, 9, 12, 13, 15, 18, 20, 29, 31, 42, 43, 54, 82, 98
Holt, J.: 51
Hommius, F.: 21, 34, 39
Hoogslag, G.: 93
Hoornebeek, J.: 85
Houte, J. van den: 32, 40
Houtzager, H.L.: 18
Huygens, C.: 57
Hyperius, A.: 49
Jacobus I: 78
Jansen, B.: zie B. Boekholt
Jaspers, B.: 48
Jensma, G.T.: 56
Jong, O.J. de: 42, 57
Joosse, L.J.: 9, 20, 80, 82
Junius, F.: 10, 32, 49
Junius, J.: 34
Karel II: 91
Keiserswerdt, F. van: 43
Kentlink, H.: 84, 85
Keppel, D. van: 48
Knox, J.: 89
Knuttel, W.P.C.: 13
Koelman, J.: 8, 83, 84, 87-94, 96
Kossmann, F.K.H.: 9, 82
Kouwenhoven, G.: 22
Kronenberg, H.: 54
Kunz, G.G.: 18
Labadie, J. de: 7, 60, 62, 63, 67, 94
Lamotius, J.: 11, 15
Langius, I.: 49
Lansbergen, S.: 11
Lansbergius, F.: 49
Lapide, C. à: 49
Laren, A. van: 88, 89
Laud, W.: 91
Laurentii, I.: 49
Lavaterus, L.: 49
Lawick, T. van der: 51
Leendertz, P.: 82
Leerdam, J. van: 22
Leeuwen, H.W. van: 18
Lessius, L.: 49

- Leurdijk, G.H.: 5, 7, 9, 12, 15, 82
Leije, A. van der: 45
Lieburg, F.A. van: 5, 9, 55, 58, 82
Lieburg, M.J. van: 57
Linde, H.A. van der: 19, 21
Lindeboom, G.A.: 55
Lodensteyn, J. van: 18, 27, 58, 63, 85, 89, 94-96
Löwensteyn, M.: 55
Loosjes, J.: 81
Ludovici, P.: 49
Luloff, J.: 48
Luther: 88
Luyken, J.: 88, 94, 96
Lyserus, P.: 49
Maccovius, J.: 43
Machiavelli: 76
MacWard, R.: 89, 91
Maets, C. de: 44
Maire, J.: 57
Mardochai: 49
Marloratus, A.: 49
Marnix van St. Aldegonde, P.: 49
Maro, V.: 49
Marrienburch, W.: 48
Martyr, P.: 49
Maurits: 10, 50, 76
Mayer, H.: 36
Mead, M.: 91, 94
Meertens, P.J.: 82
Meeuse, C.J.: 9, 82
Meisnerus, B.: 49
Melanchton: 66
Menander: 49
Meteren, E. van: 49
Meijer, T.J.: 56
Milesius, T.: 50
Molhuysen, P.C.: 9, 82
Molinæus, P.: 49
Mollerus, J.: 64
Montanus A.: 49
Monteiro, M.: 55
Morhof, D.G.: 64
Moris, S.: 72
Munster, I. â: 49
Musculus, W.: 49
Mylius, C.: 49
Nahum, I.: 49
Nauta, H.: 93
Nienrode, P.: 13, 14
Niet, C.A. de: 65
Nilant, E.: 45
Nilant, G.: 45
Nilant, H.: 45
Nilant, M.: 45, 47, 53
Noort, D. op ten: 45
Noort, M. van: 18
Nyerkercke, D.: 50
Nijlant, J.: 48
Olde(n)barneveldt: 10, 76
Oomius, S.: 29
Oort, J. van: 42, 57
Oranje, W. van: 37, 76
Osiander, L.: 49
Osterhaen, N.: 49
Ovidius: 49, 50
Owen, J.: 85, 87, 90, 91, 93, 94
Paget, J.: 70
Palafox y Mendoza, J. de: 97
Paludanus, B.: 16
Pappus, P.: 49
Pauli, S.: 49
Peraldi, W.: 49
Perkins, W.: 10, 32, 49, 83-85, 88
Petersen, R.: zie Pieterszoon, R.
Phlacher, M.: 49
Pieterszoon, R.: 32, 49
Pintus, H.: 49
Piscator, J.: 49
Pistorius, B.: 43, 44
Polanus, A.: 49
Polyander, J.: 31, 49
Ponder, N.: 93
Poolsum, J. van: 88
Powell, V.: 91
Proelius, H.: 24
Pijlius, H.: 44
Ravesteyn, J. van: 34, 36
Regius, I.: 49
Regt, W.M.C.: 9, 10, 22
Reitsma, J.: 10
Renecius, J.: 49
Revius, I.: 49
Rhemen, S.: 48
Ribbius, J.: 88
Richardson, E.: 83

- Rivet, A.: 85
Roe, J.: 70
Roeck, D.: 45
Roeck, H.: 45
Roelevink, J.: 42
Rogge, H.C.: 14
Rothscheidt, W.: 60
Rouse, E.: 48
Rouse, H.: 51
Roy, A. de: 44
Roy, D. le: 94
Rusius, A.: 49
Rutherford, S.: 89, 91, 92, 94
Sadeel, A.: 49
Saldenus, G.: 68, 82
Salmut, F.: 49
Sand, J.: 37
Schabaelje, J.P.: 92
Schagen, G.: 92
Scharf(f), D.: 45, 48
Schollijr, D.: 48
Schoneveld, C.W.: 37
Schotel, G.D.J.: 55-57, 63
Schurman, A.M. van: 7, 55-60, 62-64, 67, 68
Schurman, F. van: 55, 56
Schurman, H.F. van: 55
Schurman, J.G. van: 5, 7, 55-68
Schurman, W. van: 55
Schutte, O.: 9
Schuttenius, E.: 7, 43, 44, 49, 52, 53
Schuylius, E.: 34
Schuyrman, P.: 51
Scultetus, A.: 49
Seroyen, J.: 36
Shepard, T.: 91, 94
Sibbes, R.: 85
Sibelius, C.: 44, 49
Sluiter, W.: 89, 92, 95
Smetius, J.: 34, 44
Smit, F.R.H.: 56
Sneller, A.A.: 55
Snellius, J.: 21
Solms, A. van: 79
Someren, J. van: 88
Sonnevelt, D. van: 9
Sonnevelt, G. van: 5, 7, 9-30, 49
Sonnevelt, J. van sr.: 9
Sonnevelt, J. van jr.: 10, 21, 22
Sonnevelt, W. van: 9
Spaans, J.: 13
Speilliaert, J.: 31
Spener, P.J.: 60, 67
Spiljardus, C.: 34
Spiljardus, E.: 34
Spiljardus, Johannes sr.: 5, 7, 20, 21, 31-42, 44, 53
Spiljardus, Johannes jr.: 34
Spiljardus, Josias: 34
Spineus, I.: 49
Spranckhuysen, D.: 7, 9, 12, 13, 15, 16, 18, 20, 30, 49
Sprunger, K.L.: 56, 82
Stähelin, E.: 60
Stapletonus, T.: 49
Stighelen, K. van der: 55
Sticke, A.: 45
Sticke, J.: 48
Strackius, I.: 49
Strigenitius, G.: 49
Strockel, A.: 48
Struther, W.: 85
Stumffius, D.: 49
Swaef, J. de: 41
Swalmius, E.: 13
Swalmius, H.: 12, 24, 49
Swartenius, H.: 32
Sylvius, F.: 57
Taffin, J.: 28, 49
Tauler: 50, 85
Taurinus, J.: 14, 23
Teellinck, E.: 42, 85
Teellinck, Johanna: 69, 70
Teellinck, Johannes: 69, 72, 82
Teellinck, Maria: 69
Teellinck, Maximiliaen: 5, 20, 69-82
Teellinck, T.: 69
Teellinck, W. sr.: 20, 21, 26, 28, 31, 37, 40-42, 49, 52, 69, 70, 72, 73, 77, 82, 85, 89
Teellinck, W. jr.: 72
Tegneius, T.: 49
Tegularius, H.: 7, 15
Teghnaghel: zie Gansnebbe
Textor, R.: 49
Thomas van Aquino: 85
Thomas à Kempis: 85

Thucidides: 28
Tichlerus, H.: 45
Tichlerus, Jacobus sr.: 5, 7, 8, 29, 43-54
Tichlerus, Jacobus jr.: 45
Tichlerus, Jacobus (1782-1810): 52
Tichlerus, Jenneken: 45
Tichlerus, Johannes: 45
Tichlerus, Rutger sr.: 43
Tichlerus, Rutger jr.: 45
Tichlerus, S.: 43
Tichlerus, T.: 43
Tichlerus, W.: 45
Tienstra, M.: 18
Tilesius, N.: 49
Tinneken, R.: 83
Tissink, F.: 42
Tobias, J.: 51
Tossanus, D.: 49
Tossignanans, R. â: 49
Trelcatius, L. sr.: 10, 49
Triglandius, C.: 44
Tupho, O.: 49
Tijlius, G.: 44
Tymme, T.: 37
Tympius, M.: 49
Udemans, C.: 49, 52
Udemans, G.C.: 15, 20, 32, 34, 40, 44, 52, 53, 80
Uil, H.: 82
Ursinus, Z.: 34, 38
Valkenier, A.: 52
Veen, S.D. van: 10
Veldhuijzen, Sv.E.: 16
Velthius, S.: 49
Velthuysius, H.: 49
Venator, T.: 43
Venemans, B.A.: 10
Venning, R.: 85
Verkroost, C.M.: 16
Verschuring, H.: 34, 36
Versteegh, H.: 89
Verstege, P.: 48
Vinck, P.: 34, 36
Vischerus, H.: 49
Visser, P.: 92
Vliet, A.P. van: 14
Voetius, G.: 11-14, 20, 21, 30, 31, 34, 36, 40-42, 52, 53, 55, 57, 58, 63, 67, 74, 81, 84
Voghelsangh, J.: 32
Vondel, J. van den: 78, 82
Vriese, L.: 51
Vriese, T.: 51
Vry, F. de: 12
Waard, C. de: 82
Wackernagel, H.G.: 59
Waelpot, I.P.: 23
Wallmann, J.: 60
Wanings, R.: 45
Warmelo, G. van: 45
Watson, T.: 85
Weddeus, H.: 43
Welhouck, G.C.: 18, 19
Werenfels, P.: 65
Westermannus, A.: 49
Westra, F.: 56
Wiggers, A.: 82
Willekes, W.: 48
Willem II: 75-77, 79
Willem III: 77
Willems, C.: 9
Wiltis, M.: 87
Wing, J.: 70
Wit, H.F. de: 42
Wouters, A.P.F.: 54
Wüllschleger, L.: 12
Wijcherlinck, J.: 51
Wyckenburg, T.: 83
Zanchius, H.: 49
Zaunslifer, J.A.: 91
Zepper, W.: 49
Zwart, W. de: 66
Zwingerus, T.: 49